

13. Чернейко О. Язык исследователя как выражение его мировоззрения // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 9. Филология. – 2009. – № 3. – С. 9–14.

Джерела

- МФЕ** Скопненко О.І., Цимбалюк Т.В. Мала філологічна енциклопедія. – К.: Довіра, 2007. – 478 с.
- СЛТ** Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Изд. 2-е, стер. – М.: УРСС, 2004. – 576 с.
- СУМ** Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. 2. – 550 с.; Т. 3. – 744 с.; Т. 4. – 839 с.

ЕТНОКУЛЬТУРНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ КОНЦЕПТУ “РУШНИК” В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

© Дмитро Одинченко, 2010

Луганський національний університет ім. Т. Шевченка
(Луганськ)
УДК 811.161.2'373

У статті висвітлено значення концепту “рушник” в українській фразеології, виявлено етнокультурну символіку аналізованого компонента, з’ясовано природу й зміст концептів, що виникають при вторинній категоризації світу.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, концепт, символ, концептуальна картина світу, етнокультура.

In this article an inner form of phraseological units of ukrainian phraseoseology, separate sub-groups of phraseologisms are singled out, the peculiarities of reflection of asking in marriage ceremonies in structure and semantics of phraseological units are analysed.

Keywords: wedding formalism, phraseologism, figurativeness, motivation.

Фразеологія будь-якої мови – неоцінний мовний спадок, який віддзеркалює національну культуру. Саме через етнографію, матеріальну й духовну культуру народу у фразеологічних одиницях

(ФО) відображається суспільний уклад, родинні й побутові взаємини, звичаї та обряди, які є відповідною нормою чи правилом.

Вивчення слова-компонента як етноконцепту загальномовних фразеосистем, складової ФО в контексті етнокультурних концептів, способи концептуальної організації знань у лексиці й фразеології започаткували ще М. І. Костомаров, О. О. Потебня, М. Ф. Сумцов, І. Я. Франко та ін. “Перший і відносно ранній інтерес до фразеології слов’ян, – зазначає М. І. Толстой, – був викликаний саме намаганням побачити у фразеологізмах відбитки або уламки старого побуту, обрядів і вірувань, відтворити первісний контекст і ситуацію” [2: 373]. Колорит певної мови, зокрема української, яскраво відбивається саме в народній фразеології. У сучасних семантичних дослідженнях є тенденція орієнтуватися на звичайний мовний узус і наївну (а не наукову) свідомість носіїв мови. Мовна семантика безпосередньо пов’язана з мовною картиною світу.

У значенні на рівні із суто лінгвістичними ознаками дослідники завжди розглядали й екстралінгвальні, що перебувають у певних взаємозв’язках. У концептуальній системі відбитий процес організації знань. Концепт – термін, що слугує поясненню одиниць ментальних або психічних ресурсів нашої свідомості й тієї інформаційної структури, котра відображає знання й досвід людини; когнітивна категорія, оперативна одиниця пам’яті культури, квант знання, “неструктуроване смислове утворення описово-образного й ціннісно-орієнтованого характеру” [5: 17], відбиває зміст досвіду й знання, всієї людської діяльності й процесів пізнання світу і як одиниця ментальності може мати образне, понятійне й символічне вираження.

У мовознавстві останніх десятиріч концепція мовної картини світу набула популярності серед науковців (Л. А. Лисиченко, Н. І. Сукаленко, В. Д. Ужченко). В останній третині минулого століття в славістиці інтенсивно розвиваються такі напрямки, як когнітивна семантика, теорія прототипів, концептуальний аналіз, культурна семантика та вивчення “мовної картини світу” (Н. Д. Арутюнова), теорія й практика мовних стереотипів, у яких “об’єктом вивчення стає семантика слова в усьому обсязі” (М. І. Толстой, С. М. Толстая), власне концепт. Лінгвістичне розроблення концепту різною мірою здійснили М. Ф. Алефіренко,

А. Вежбицька, М. П. Кочерган, О. С. Кубрякова та інші, а тлумачення його, як і інших когнітивних понять, здійснено в “Короткому словнику когнітивних термінів” (1996).

Концепти як інтерпретатори смислів весь час уточнюються й модифікуються. Стаючи частиною системи, концепти зазнають впливу інших концептів і самі видозмінюються. Як простіші варто розглядати концепти, виражені одним словом, а як складніші – ті, що представлені словосполученнями й реченнями, напр., ФО. Концепт – одиниця ментального лексикону, концептуальної системи й мови мозку, усієї картини світу, відбитої в людській психіці [1: 90]. Концепт, таким чином, ширший за поняття, оскільки останнє містить сукупність основних ознак, а концепт об’єднує інформацію про всі ознаки реалії. Зміст концепту як ментальної сутності визначається всією розмаїтістю контекстів уживання й залежить від світоглядних домінант. У семантичній структурі він також передбачає етнокультурний компонент. Концепти – це швидше посередники між мовними одиницями й екстралінгвістичною дійсністю. У культурологічному описі важливим стає семний аналіз складових надслівної мовної одиниці.

Звичайно розрізняють загальнокультурні концепти, що віддзеркалюють загальнолюдські цінності й уписані в культурно-глобальний контекст (*життя і смерть, воля і неволя* тощо), й етнокультурні концепти, тобто вербалізовані феномени з етнокультурним компонентом, уписані в культурно-національний контекст (*хата, поріг, рушник, хліб* та ін.). Мета статті полягає в дослідженні значення концепту *рушник* в українській фразеології, у визначенні етнокультурної символіки аналізованого компонента.

Лексеми – компоненти фразеологічних одиниць, як і самі ФО, вербалізують національне світобачення, світосприйняття й світорозуміння певної мовної спільності. Структура мови визначає структуру мислення й спосіб пізнання зовнішнього світу.

Семантична структура слова є результатом багатьох асоціацій. “Мовна образність... визначається предметним світом, фоновими знаннями, коріння її входить в історію народу, в його побут” [4: 129]. Етномовний масив як складник літературної мови визначає лексичну та граматичну специфіку кожної національної

мови, що є в конкретній національній мові й чого немає в інших мовах.

А. Вежицька тлумачить ідею концепту також як категорію людських знань про реалії повсякденного буття, володіння смислом таких реалій. Вона розрізняє концепт-мінімум, концепт-максимум, енциклопедичний додаток.

Підсумовуючи, концепт визначаємо як вербалізований компонент мислення, що несе знання через мовну форму у вигляді словесно-культурної інформації. Разом з тим концепт також містить знання про саму мову як систему в плані знань про семантику мовних знаків.

Мова є продуктом духовної праці її носія – етносу. Кожна національна мова, що має свої певні особливості, специфічні риси, які виявляються на різних рівнях системи, формує власну мовну картину світу. Мова відбиває мислення її носія, його світосприймання, специфіку його життя, культури, реакції на довкілля, оцінки його реалій тощо. Від покоління до покоління передаються мовні форми, що стають мовною традицією. Створюється своєрідний колорит образного слова. І саме розгляд мовних явищ в етнологічному аспекті з позицій етнолінгвістики доводить, що це є колективний витвір духовної енергії народу. У певному розумінні національно-мовна картина світу – це плід його фантазії, модель сприйняття ним світу як цілого. Оскільки мовна модель є постійним предметом пізнання, то пізнання світу проходить через процеси пізнання передусім мовного організму в його динаміці, вічному порухові, взаємозв'язках лінгвальних явищ. Уніфікація останніх є умовною класифікацією динамічних явищ предметного світу.

У цілісній етномовній картині світу дослідників приваблюють фрагменти, заповнені контекстами народних звичаїв, обрядів, вірувань. Саме в контекстах обрядодій визначаємо певний набір символів, які закодовують переосмислене народом довкілля. Особливо яскраво це постає на прикладах предметної етносимволіки. Простежимо це на етносимволі *рушник*.

У Словнику української мови це слово витлумачується як предмет побуту (довгастий шматок бавовняної, лляної, полотняної тканини), який слугує для витирання частин тіла чи посуду, або як

шматок декоративної тканини з вишиваним або тканим орнаментом, традиційно використовуваний для оздоблення житла та в обрядодіях [3: 919]. Обрядовий рушник набирає значення символу у зв'язку з його використанням в обрядодіях, пов'язаних як із земним життям людини, так і з уявленим нею потойбічним світом. Його образ проходить через усе ество кожного українця, набуваючи розгалуженої символіки. Декодування її допомагає виявити той глибинний зміст, який вкладали у використання цього предмета наші предки. У народному мовленні залежно від використання спостерігаємо також різні назви цього предмета: для втирання обличчя – *утирач* (*втирач*, *натирач*, *полотенце*), для посуду та стола – *стирок*, для прикрашання образів – *покутник* (*божник*, *набожник*), для похорону – *поховальний*, для пов'язування сватів – *плечовий* тощо. Ще в язичницькі часи, коли людина поклонялася божествам природи, вірила в могутність рослин, рушниками вона обв'язувала дерева. Це були „рушники-обереги”.

Рушник виконував не менше функцій під час сватання, ніж хліб, однак останнім часом сфера його використання у весільних обрядах (особливо сватання), на жаль, звузилася. Ще в XIX ст. на Слобожанщині дівчина готувала рушники до заміжжя (*спасибі молодій, що рано вставала, тонко пряла й хорошенькі рушнички придбала*). Невмілу та ліниву дівчину характеризує вислів *не вміла матері слухати, не вчилася прясти, не заробила рушників, в'язи ж хоч валом*. Рушник був символом успішного сватання, це закріпилося в образній основі фразеологізмів *слати* (*прислати*) *за рушниками*; *рушники брати* (*побрати*) *за кого по закону*. Внутрішня форма ФО *прийти за рушниками*; *від кого рушник шумить* відтворює сподівання старостів отримати *сватальний рушник*. Якщо дівчина погоджувалася на шлюб, то на дерев'яній тарілці *виносила рушники й подавала* (*давала*) *рушники* старостам, а вони *перев'язували* один одного *рушниками*.

Рушник – це символ рідної землі, родинної злагоди, здоров'я, отже оберегом для кожної людини, бо символізує її долю, життєвий шлях, пор. традиційний вислів: *Хата без рушників, що родина без дітей*. Ця символіка закріплена в старовинному обряді зустрічання з хлібом-сіллю на вишитому рушнику. Рушники готувалися й для зустрічі бажаних сватів, тому кажуть: „*Не лінуйся,*

дівонько, рушник вишивати – буде чим гостей зустрічати (шанувати)” [6: 515]. Рушник супроводжує людину все її життя – від народження до смерті. За його допомогою приймали дитину від породіллі, з ним приходили на хрестини, його дарували кумам (хрещеним батькам), кладучи на нього калачі. У родильній обрядовості він символізував дорогу-життя, стаючи оберегом для новонародженого. На таких рушниках здебільшого була вишивка з символікою рослинного походження. Згодом у родильній обрядовості рушник замінила смуга полотна, яка носить назву *крижмо* і наділена тією самою символікою.

Надзвичайно багата семантика цієї реалії у весільній обрядовості. Так, перед весіллям відбувався обряд прощання з дівочтвом, який здебільшого мав назви „*дівич-вечір*”, „*вінки*”, а в деяких місцевостях його називали „*торочини*”, оскільки дівчата пришивали тороки до вишитих рушників. Під час цієї церемонії просили благословення розпочинати торочини: „*Благослови, Боже, і отець, і мати, своєму дитяті рушники торочити*” [2: 32]. Під час цієї обрядодії дівчата співали: *З ліска горішки летіли, дружки горілки хотіли. Вже рушники поторочили, а ще горілки не пили* [2: 33].

Під час сватання дівчина, погоджуючись вийти заміж за хлопця, перев'язувала його старостів рушниками: *а в коморі сволок, а на ньому рушників сорок, біжіте, внесіте та сватів прикрасіте* [2: 31]. Кожна молода дівчина мала завчасно заготовити рушники, бо це означало подбати про свій посаг. Тому й висловлюється в народних піснях вдячність матері за те, що навчала дочку прясти, ткати і є з чим зустрічати старостів: *ой мамо, голубко, не плач, не ридай – готуй рушники і хустки вишивай* [7: 163].

Стійкі мовні звороти *готувати рушники, дбати рушники, слати (посилати) за рушниками, дати рушники, подавати рушники, брати рушники, отримати рушники, вернутися з рушниками, стати (становитися) на рушник* засвідчують усталеність весільних ритуальних дій, де зберігається образне, внутрішньо вмотивоване значення концепту *рушник*. В одній з народних пісень співають: *Ой у полі криниця стояла, в тій криниці дівка воду брала та й впустила золоте відерце, Засмутила козакові серце. Ой, хто ж тее відерце дістане, той зі мною на рушничок стане. Обіззався*

козаченько з гаю: А я ж тес відерце дістану і з тобою на рушничок стану [2: 248] або: Допоможи, Боже, на рушничку стати. Тоді не розлучать ні батько, ні мати [2: 93].

У тій чи іншій обрядодії, як зазначає В. В. Жайворонок, рушник є не тільки символом як таким, але й певним ритуальним предметом, без якого неможлива сама обрядодія [5: 8], напр.: *Такий білий пояс-рушник був обов'язковим для молодої під час весілля [7: 343].*

Важливу роль відігравав рушник і в поховальній обрядовості – ним перев'язували надмогильний хрест і людей, які несли труну з покійником, опускали труну в могилу, як-от, у Т. Г. Шевченка: *Не хочу я панувати Не підю я, мамо! Рушниками, що придбала, Спусти мене в яму [4: 54].* Значення рушника у поховальній обрядовості надзвичайно велике. Рушником чи шматком тканини завішували вікно у хаті на знак того, що у домі є покійник. При цьому на вікно ставили склянку з водою, а в кутку вішали рушник на знак того, що покійник прийде напитися і матиме чим утертися. Рушником зав'язували ворота після виносу покійника з подвір'я, щоб смерть не повернулася назад. Отже, у народному світогляді рушник – це символ очищення перед далекою дорогою, зокрема перед дорогою в потойбічний світ. І нині могильний хрест перев'язують рушником, що є символом нескінченності дороги в засвіти.

Деякі дослідники вважають, що рушник на хресті символізує пожертву представникам потойбічного світу, притаманну всім слов'янським народам. Пов'язуючи на хрест рушник, родичі померлого вірили в захист та опіку від покійника у їхньому житті.

Концепт рушник має надзвичайну лінгвокультурологічну цінність, а вивчення цього компонента у фразеології становить не тільки науковий інтерес, а й є важливим засобом формування етнокультурної свідомості українців.

Література

1. Історія української культури / За заг. ред. І. Крип'якевича. – К.: Либідь, 1994. – 656 с.
2. Квітка-Основ'яненко Г. Повісті та оповідання. Драматичні твори. – К.: Наук. думка, 1982. – 540 с.

-
3. Культура і побут населення України: Навч. посібник / В. І. Наулко, Л. Ф. Артур та ін. – 2-е вид., доп. та перероб. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
  4. Лозко Г.С. Коло Свароже: Відроджені традиції. – К.: Укр. письм., 2004. – 222 с.
  5. Магрицька І. Семантична структура і культурна мотивація весільних фразеологізмів у східнословобожанських говірках // Діалектологічні студії. 2: Мова і культура / Відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. – Львів, 2003. – С. 182–193.
  6. Магрицька І. Словник весільної лексики українських східнословобожанських говірок (Луганська область). – Луганськ: Знання, 2003. – 172 с.
  7. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу. – 4-е вид. – Луганськ, 2002. – 263 с.